

Ks. Ireneusz CELARY*

TROSKA DUSZPASTERSKA WOBEC OSÓB STARSZYCH W STARZEJĄCYM SIĘ SPOŁECZEŃSTWIE POLSKIM

Treść: Wstęp: 1. Problemy demograficzne Europy i Polski oraz ich konsekwencje; 2. Nowe uwarunkowania dla duszpasterstwa rodzin; 3. Miejsce osób starszych w duszpasterstwie seniorów; 4. Działalność społeczno-charytatywna; Zakończenie; Summary: Pastoral care of the elders in view of the demographical situation of the Polish society; Bibliografia.

Słowa kluczowe: Jan Paweł II, Franciszek, znaki czasu, rodzina, duszpasterstwo rodzin, duszpasterstwo osób starszych, ewangelizacja.

Key words: John Paul II., Francis, signs of the times, family, family pastoral care, pastoral care of the elderly, evangelization.

Wstęp

Kościół pielgrzymujący, choć jest Mistycznym Ciałem Chrystusa, żyje w świecie i jego działalność warunkowana jest przez szereg czynników, które często nazywa się *znakami czasu*¹. Umiejętność ich dostrzeżenia, wyciągnięcia wniosków i udzielenia adekwatnej odpowiedzi jest kluczowa dla realizacji misji Kościoła². W adhortacji apostolskiej *Evangelii gaudium* papież Franciszek, mówiąc o *znakach czasu*, wskazuje na konieczność pastoralnego czy misyjnego nawrócenia wszystkich członków Kościoła, *aby Kościół, przyjmując wiernie wzór Mistrza, wychodził dzisiaj głosić Ewangelię wszystkim ludziom, w każdym miejscu, przy każdej okazji, nie zwlekając, bez niechęci i bez obaw*³. Kościół bowiem, konty-

* Prezbiter archidiecezji katowickiej, pastoralista, prof. dr hab. - Uniwersytet Śląski w Katowicach. Adres do korespondencji: ul. Plac Wyzwolenia 21, 40-423 Katowice - Janów. Ten artykuł, w języku niemieckim, został przyjęty do druku w Zagrzebiu, w czasopiśmie *Bogoslovska smotra* nr 5.

¹ Vgl. M. Fiałkowski, Inspiracje Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym dla teologii znaków czasu, *Roczniki Teologiczne*, 63 (2016), 6, s. 27-34.

² Vgl. *Pastorale Konstitution Gaudium et spes* über die Kirche in der Welt von heute, Nr. 4, (dalej: GS), in: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_ge.html. (20.12.2019).

³ Sekretariat der deutschen Bischofskonferenz (ed.), *Apostolisches Schreiben EVANGELII GAUDIUM des Heiligen Vaters Papst Franziskus an die Bischöfe, an die Priester und Diakone, an die Personen geweihten*

nuując dzieło Chrystusa, jest zobowiązany badać i interpretować w świetle Ewangelii *znaki czasu*, aby w skuteczny i dostosowany do mentalności współczesnego człowieka sposób odpowiadać na jego pytania i oczekiwania⁴.

Według Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, stawia to przed Kościołem zadanie poznawania i rozumienia świata, do którego posyła go Jezus Chrystus. Trudno jest zatem wyobrazić sobie dziś działanie Kościoła, które nie byłoby, przynajmniej w jakimś sensie, reakcją na wyzwania obecnego czasu (por. GS 36). W tym twórczym napięciu Kościół – świat jest podejmowane duszpasterstwo, będące zorganizowaną działalnością Kościoła, urzeczywistniająca w służbie człowieka zbawcze dzieło Chrystusa przez głoszenia słowa Bożego, liturgię, posługę pasterską i świadectwo życia chrześcijańskiego. Duszpasterstwo opiera się, z jednej strony, na zasadach, które wynikają z Objawienia Bożego i pozostają niezmiennie w każdym czasie i środowisku, a z drugiej strony jest ono uwarunkowane okolicznościami miejsca i czasu, tak że nie ma duszpasterstwa uniwersalnego, odpowiedniego na każde warunki. Istnieje konieczność ciągłego przystosowywania duszpasterstwa do zmieniających się okoliczności. W przeciwnym razie, nawet najlepszym i skutecznym formom działalności Kościoła grozi skostnienie i nieprzystawanie do współczesnych wyzwań⁵.

Kościół musi wciąż od nowa pytać siebie, kim jest i co ma robić w nowych okolicznościach, aby zachować swoją tożsamość i zrealizować swoją misję. Wydaje się, że jednym ze współczesnych wyzwań, istotnym nie tylko dla polityków, ekonomistów i socjologów, jest sytuacja demograficzna Polski, będąca pochodną tendencji widocznych w całej Europie. Chociaż nazbyt emocjonalnie i zaskakująco brzmi opinia, że współczesna Europa *popelnia demograficzne samobójstwo*⁶, to trudno nie przyznać jej racji po zapoznaniu się z danymi dotyczącymi populacji Europy i prognozami w tej dziedzinie na najbliższe lata⁷.

Lebens und an die christ-gläubigen Laien über die Verkündigung des Evangeliums in der Welt von heute, Bonn, 2013, Nr. 23 (dalej: EG); Vgl. E. Schockenhoff, Papst Franziskus: Perspektivenwechsel und neue Spielräume, W: *Neue Caritas*, 117 (2016), 7, s. 24-27.

⁴ Por. R. Hajduk, Die Alterung der gesellschaften sls Zeichen der Zeit (Starzejące się społeczeństwa jako znaki czasu), W: *Forum Teologiczne* 17 (2016), s. 7-8; J. Baloban, Papst Franziskus und die müden europäischen Verkündiger und Christen, W: M. Polak, T. Kowalczyk, P. Slouk (red.), *Ermütigung und Herausforderung für Theologie und Pastoral in Mittel- und Osteuropa*, Gniezno–Wien, 2015 (Pastoraltheologische Hefte 8), s. 22-34.

⁵ Por. R. Kamiński, *Działalność zbawcza Kościoła w teorii i praktyce pastoralnej*, Lublin, 2007, 217-218; D. Adamczyk, Rozpoznawanie znaków czasu w perspektywie wezwania Jezusa do ewangelizacji, *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 4 (2008), s. 279-296.

⁶ Por. J. Dziedzic, Das Alter – ein Problem oder eine Chance? Versuch einer Multiperspektivischenpastoralen Reflexion, In: *Analecta Cracoviensia*, 43 (2011), s. 26-28; P. Brudek, A. Ochman, T. Rehlis, R. Sadlak, Duszpasterstwo osób starszych w aspekcie psychospołecznym, W: M. Guzewicz, S. Steuden, P. Brudek (red.), *Oblicza starości we współczesnym świecie. Perspektywa społeczno-kulturowa*, Bd. 2, Lublin, 2015, s. 318.

⁷ Por. I. Celary, Der Umgang mit dem Alter. Praktisch-Theologische Impulse, W: *Perspectiva*, 13 (2014), 1, s. 5-14; J. Deręgowska, Postrzeżanie starości i odchodzenia we współczesnym świecie, W: R. Konieczna-

Biorąc pod uwagę powyższe refleksje, niniejszy artykuł stanowi próbę, w oparciu o nauczanie Kościoła, wskazania na zjawisko starzenia się społeczeństwa polskiego i formy troski Kościoła w Polsce wobec tego zjawiska. W opracowaniu zostanie przedstawione najpierw zagadnienie związane z problemami demograficznymi Europy i Polski i wynikających stąd konsekwencji (1), a następnie zaprezentowane zostaną niektóre kierunki działań wybranych duszpasterstw, które wydają się szczególnie ważne wobec malejącej liczby ludności w Polsce. Chodzi o duszpasterstwo rodzin (2), duszpasterstwo seniorów (3) oraz szeroko rozumianą działalność społeczno-charytatywną (4).

1. Problemy demograficzne Europy i Polski oraz ich konsekwencje

Starość we współczesnym świecie nabiera coraz większego znaczenia ze względu na proces starzenia się społeczeństwa. Starzenie się ludności to długoterminowa tendencja, która w Europie rozpoczęła się już kilka dekad temu. Trend ten widoczny jest w przekształceniach struktury wiekowej ludności i znajduje odzwierciedlenie w rosnącym udziale osób starszych, w połączeniu z malejącym udziałem osób w wieku produkcyjnym, w całkowitej liczbie ludności. Liczebność ludzkiej populacji zmienia się w czasie w dynamiczny sposób, w zależności od trzech czynników demograficznych, mianowicie urodzeń, zgonów i przepływów demograficznych. Czynniki te kształtują strukturę populacji w czasie⁸. Według unijnego urzędu statystycznego *Eurostat* po raz pierwszy w historii w 2015 roku było w całej Unii Europejskiej więcej zgonów niż narodzin (5,1 mln urodzeń i 5,2 mln zgonów). Raport Eurostatu potwierdził trendy zauważalne już w poprzednich latach. Najwięcej urodzeń było w Irlandii, Francji, Wielkiej Brytanii i Szwecji. Tam przyrost naturalny był dodatni. Najmniej urodzeń było w krajach Południa: we Włoszech, w Portugalii i Grecji. Największa różnica między liczbą urodzeń a zgonów była w Bułgarii, Rumunii, Chorwacji, na Węgrzech, Litwie i Łotwie. Tam liczba ludności zmniejszyła się najbardziej. Ludność Polski zmniejszyła się w 2015 roku o 1 proc.: z 38,005 mln do 37,967 mln. Liczba zgonów była o 25,6 tys. Wyższa niż urodzeń⁹.

Długofalowe prognozy *Eurostatu* wskazują, że jeśli utrzymają się obecne tendencje demograficzne, to do 2050 roku liczba osób w wieku 65 lat i więcej w krajach Unii wzrośnie o około 70%, a liczba osób w wieku produkcyjnym (15–64 lat) spadnie o 12%¹⁰. W Polsce w

-Woźniak (ed.), *Dorosłość wobec starości. Oczekiwania – Radości – Dylematy*, Poznań, 2008, s. 187-194.

⁸ Por. Kancelaria Senatu, *Starzenie się ludności w Unii Europejskiej – stan obecny i prognoza. Opracowania tematyczne*, Warszawa, 2018, s. 4; M. Masiór, *Population policies in Europe*, in: M. Wolański (red.), *Badania młodych naukowców w dziedzinie nauk ekonomicznych a praktyka gospodarcza*, Warszawa, 2015, s. 57-68.

⁹ Por. A. Baranowska, *Starzenie się społeczeństwa europejskiego jako wyzwanie XXI wieku. Casus Polski*, in: *Opuscula Sociologica*, 22 (2017), 4, s. 56-57; I. Celary, *Altwerden in Polen – Tatsachen und Herausforderungen*, W: G. Polok, I. Celary (red.), *Osoba starsza w perspektywie społeczno-pastoralnej*, Katowice, 2017, s. 84-88.

¹⁰ Por Eurostat 2017, *Population structure and ageing*; R. Hajduk, *Die Alterung der Gesellschaften*, 13-14.

2050 roku prognozuje się spadek liczby ludności Polski do 34 mln 856 tys. Osób (w 2018 roku – wynosiła ona 38 mln 411 tys.), a 31,5% populacji będzie miało powyżej 65 lat (w 2014 roku populacja ta liczyła 18,9%, czyli nastąpi wzrost o 5,1 mln). Dane te jednoznacznie wskazują na gwałtowne starzenie się społeczeństwa europejskiego, w tym także polskiego¹¹. Podobne prognozy znajdujemy w Raporcie pt. *Demograficzna przyszłość Europy*, przygotowanym przez berliński Instytut Badań nad Ludnością i Rozwojem. Podkreśla się w nim, że obecnie co szósty obywatel Unii Europejskiej ma ponad 65 lat, a w 2050 roku będzie to co trzeci obywatel. Na negatywne skutki przemian demograficznych najbardziej narażone będą Polska, Bułgaria i Rumunia¹².

Jak podaje Główny Urząd Statystyczny (GUS) przebieg zjawisk demograficznych w Polsce w 2018 roku nie uległ zmianie w stosunku do obserwowanego przez minione 7 lat. Liczba ludności zmniejsza się począwszy od 2012 roku (z wyjątkiem nieznacznego wzrostu – o niespełna 1 tys. – w 2017 roku). Na zmiany w liczbie ludności w ostatnich latach wpływ miał przede wszystkim przyrost naturalny, który pozostaje ujemny począwszy od 2013 roku. W 2018 roku zarejestrowano 388 tys. Urodzeń żywych. To oznacza, że po dwóch latach wzrostu liczba urodzeń spadła o prawie 14 tys.¹³. Znacznie podwyższył się natomiast wiek kobiet, które rodzą pierwsze dziecko. Są to najczęściej osoby w wieku 25-29 lat i 30-34 lat. Wzrosła również płodność kobiet w starszych grupach wieku, co może świadczyć o realizacji odroczonego zamierzenia prokreacyjnego¹⁴.

Zmniejsza się też liczba małżeństw decydujących się na trzecie i czwarte dziecko. Taka sytuacja prowadzi do starzenia się społeczeństwa polskiego. Według przewidywań autorów *Raportu na temat sytuacji osób starszych w Polsce z 2012 roku*. Liczba Polaków powyżej osiemdziesiątego roku życia będzie wynosiła w 2030 roku 2 mln osób (7,2% ogółu społeczeństwa)¹⁵. Niepokojący jest również wzrost urodzeń dzieci, których rodzice nie są małżeństwem, co może zwiastować początek zjawiska e instytucjonalizacji rodziny. Całość tej niezbyt optymistycznej prognozy dopełnia fakt zagrożenia ubóstwem dzieci do 17 roku

¹¹ Por. C. Żołędziowski, Starzenie się ludności – Polska na tle Unii Europejskiej, in: *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, (2012), 17, s. 36; World Bank Human Development and Private and Financial Sector Development Departments, *Europe 2020 Poland. Fueling Growth and Competitiveness In Poland Through Employment, Skills and Innovation. Overview*, Washington, 2011, s. 20-22.

¹² Por. A. Skieterska, *Europa się kurczy*, https://wyborcza.pl/1,75399,5635004,Europa_sie_kurczy.html. (13.12.2019).

¹³ Porl. *Raport GUS o sytuacji ludnościowej*. „Jest nadal trudna”, in: <https://tvn24bis.pl/z-kraju,74/liczba-ludnosci-i-trendy-demograficzne-raport-gus,932684.html>. (16.12.2019).

¹⁴ Vgl. Główny Urząd Statystyczny, *Prognoza ludności na lata 2014-2050*, Warszawa, 2014, 38; *Urodzenia i dzietność*, in: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/urodzenia-i-dzietnosc,34,1.html>. (16.12.2019).

¹⁵ Por. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, Warszawa, 2012, s. 6.

życia, mały dostęp do edukacji dzieci w wieku przedszkolnym, co nie sprzyja wyrównywaniu szans¹⁶.

Konsekwencją zarysowanej sytuacji oraz prognoz demograficznych w Europie i Polsce jest wspomniane już starzenie się społeczeństwa. Zakładając wypełnienie się prognozowanego scenariusza, dużą grupą społeczną będą ludzie starsi, osoby pozbawione rodzeństwa i większej liczby krewnych. Należy spodziewać się także wyludniania miast, czemu sprzyja nie tylko spadek liczby ludności, ale także przenoszenie się mieszkańców z centrum miast na ich obrzeża albo z mniejszych miast do bogatszych metropolii¹⁷. Należy też przypuszczać, że konsekwencją starzenia się społeczeństwa będzie obniżenie poziomu życia, co może wywołać frustracje i konflikty społeczne oraz napływ ludności spoza kontynentu europejskiego, a to z kolei może powodować problemy na płaszczyźnie kulturowej. Ponadto małodzietność rodzin, a szczególnie posiadanie jednego dziecka, grozi nie tylko wymieraniem społeczeństwa, lecz także zubaża możliwości socjalizacji młodego pokolenia i nierzadko zamyka je na potrzeby innych¹⁸. Sytuacja taka domaga się przemyślenia polityki zatrudnienia, reformy systemu emerytalnego i opieki zdrowotnej, rozwinięcia sektora usług opiekuńczych oraz rozważnej polityki prorodzinnej. Konieczne będą zmiany w oświacie, usługach, zatrudnieniu, rozrywce, budownictwie i wielu innych dziedzinach życia społeczno-gospodarczego¹⁹.

Obserwowane od kilku lat negatywne tendencje demograficzne odbijają się także na działalności Kościoła²⁰. Zmniejsza się bowiem w Polsce liczba dzieci i młodzieży, do których adresowana jest duża część inicjatyw duszpasterskich. Zwiększyła się natomiast grupa ludzi dorosłych i starszych, co wywołało konieczność poszukiwania nowych i adekwatnych propozycji duszpasterskich dla tych osób²¹. Podstawowym bowiem zadaniem Kościoła

¹⁶ Por. Polski Komitet Narodowy UNICEF, *Dzieci w Polsce. Dane, liczby, statystyki*, Warszawa, 2013, 8-9, s. 45-51.

¹⁷ Por. A. Przybyłka, Starzenie się ludności w Polsce jako wyzwanie dla systemu ochrony zdrowia, in: *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, (2017), 307, 181-183; D. Jopek, Procesy transformacji współczesnych miast na wybranych przykładach miast, in: *Budownictwo i Architektura*, 2 (2018), 18, s. 188-190.

¹⁸ Por. I. Kowalska, Zewnętrzne zagrożenia życia rodzinnego, in: *Studia nad Rodziną UKSW*, 6 (2002), 1, 74; K.-P. Schöppner, Familienpolitik: Auch für die Sandwichgeneration?, W: K.-H. B. van Lier (red.), *Ohne Familie ist kein Staat zu machen. Zeit zum Umdenken*, Freiburg im B., 2018, 35-38.

¹⁹ Por. J. Szczepaniak-Sienniak, Polityka rodzinna państwa we współczesnej Polsce, in: *Społeczeństwo i Ekonomia*, (2015), 2, s. 102-109; K. Podolski, W. Turnowiecki, *Polityka społeczna*, Gdańsk, 2003, s. 61-62.

²⁰ Por. J. Balicki, Kościół wobec wyzwań kryzysu demograficznego okresu transformacji ustrojowej w Polsce, in: *Symposium*, 5 (1999), 2, s. 103.

²¹ Por. K. Baumgartner, Alte Menschen, W: H. Haslinger (red.), *Handbuch praktische Theologie*, Mainz, 2000, Bd. 2, s. 61-71; A. Krause, Die Pflege alter Menschen – eine der großen Herausforderungen unseres Landes, W: K.-H. B. van Lier (red.), *Ohne Familie ist kein Staat zu machen. Zeit zum Umdenken*, Freiburg im B., 2018, s. 468-482.

jest, bez względu na czasy i okoliczności, otwieranie człowieka na osobiste i intymne spotkanie z Chrystusem, który jest *wczoraj i dziś, ten sam także na wieki* (Hebr 13, 8). Przypomniał o tym m.in. papież Jan Paweł II, który w encyklice *Redemptor hominis* stwierdził, że *człowiek jest drogą Kościoła*. Dlatego *Kościół nie może odstąpić od człowieka, którego «los» – to znaczy wybranie i powołanie, narodziny i śmierć, zbawienie lub odrzucenie – w tak ścisły i nierozzerwalny sposób zespolone są z Chrystusem*²².

2. Nowe uwarunkowania dla duszpasterstwa rodzin

Kościół katolicki zawsze stawiał sobie za główne zadanie służbę człowiekowi poprzez szeroko pojętą ewangelizację. Szukając podstawowej płaszczyzny wykonywania tego dzieła, każdorazowo dociera się do rodziny²³. Ta wspólnota jest bowiem miejscem tworzenia życia, jego rozwoju, wspierania w usamodzielnianiu, życia dojrzałego i wydającego owoce, ostatecznie doprowadzenia do jego szczęśliwego kresu²⁴. W wymiarze ogólnospołecznym i religijny rodzina jest więc najstarszą, powszechną i naturalną wspólnotą, która funkcjonuje we wszystkich kulturach. Jest też najcenniejszym dobrem ludzkości²⁵, ponieważ stanowi egzystencjalny horyzont człowieka. Jako podstawowa komórka społeczeństwa jest wspólnotą, w której człowiek uczy się współżycia w różnorodności i gdzie rodzice przekazują wiarę (EG 66). W międzynarodowym *Roku Rodziny* w 1994 r. papież Jan Paweł II skierował List do Rodzin *Gratissimam sane*. Nawiązując do słów *człowiek jest drogą Kościoła* z pierwszej swej encykliki, dodał, że Kościół stara się towarzyszyć ludziom po ich ziemskich drogach, z których to właśnie rodzina należy do tych dróg najważniejszych²⁶.

W swoich działaniach duszpasterskich Kościół rozwija i popiera dziś liczne inicjatywy w służbie rodzinie²⁷. Zwłaszcza księża, pracujący w parafii, chcąc sprostać pracy z rodzi-

²² Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (red.), *Enzyklika REDEMPTOR HOMINIS Seiner Heiligkeit Papst Johannes Paul II. an die verehrten Mitbrüder im Bischofsamt, die Priester und Ordensleute, die Söhne und Töchter der Kirche und an alle Menschen guten Willens zum Beginn seines päpstlichen Amtes*, Bonn, 1979, Nr. 14; Por. K. Hildemann, *Altenarbeit in der Kirchengemeinde*, Heidelberg, 1978, s. 58-63.

²³ Por. Relatio Synodi. Dritte Außerordentliche Generalversammlung der Bischofssynode, *Die pastoralen Herausforderungen der Familie im Kontext der Evangelisierung*, Nr. 29, W: https://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/dossiers_2014/2014-10-18_Relatio-Synodi-deutsch.pdf. (20.12.2019).

²⁴ Por. I. Celary, Die christliche Familie als Ort des Evangelisationswerkes der Übermittlung des Glaubens an die junge Generation, W: *Studia Teologiczno-Historyczne*, 30 (2010), s. 247-252; K. Wilczyński, R. Szałachowski, Współczesne aspekty duszpasterskiego wsparcia rodziny na przykładzie wakacyjnych czasorekolekcji dla rodzin, W: *Colloquia Theologica Ottoniana*, 2 (2015), s. 223.

²⁵ Por. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (red.), *Nachsynodales Apostolisches Schreiben FAMILIARIS CONSORTIO von Papst Johannes Paul II. an die Bischöfe, die Priester und die Gläubigen der ganzen Kirche über die Aufgaben der christlichen Familie in der Welt von heute*, Bonn, 1981, Nr. 1.

²⁶ Por. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (red.), *Brief Papst Johannes Paul II. an die Familien*, Hrsg. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn, 1995, Nr. 2.

²⁷ Por. R. Kamiński, Troska duszpasterstwa rodzin o małżeństwo i rodzinę, *Roczniki Pastoralno-Katechetyczne*, 57 (2010), 2, s. 5-24.

nami powinni również zapoznać się ze współczesną problematyką małżeństwa i rodziny. Powinni oni poznać sytuację rodzin parafii, zwłaszcza ubogich, wielodzietnych, przeżywających różnego rodzaju problemy natury materialnej i duchowej, a także znać założenia i działania instytucji, które wspierają rodzinę, oraz tych, które zagrażają jej, czy wręcz zwalczają²⁸. Kościół ewangelizuje rodzinę przede wszystkim przez duszpasterstwo rodzin. Jest to dziedzina pracy duszpasterskiej, wyrażająca troskę Kościoła o małżeństwo i rodzinę. Troska ta wynika z przemian zachodzących w otaczającej nas rzeczywistości, wpływających na sytuację małżeństwa i rodziny. Duszpasterstwo rodzin obejmuje różne formy pastoralnego działania Kościoła, które dotyczą osób żyjących w małżeństwie i rodzinie lub przygotowujących się do zawarcia sakramentalnego małżeństwa i założenia rodziny²⁹.

Teraźniejszość ujawnia zjawiska wśród rodzin, które z perspektywy chrześcijańskiej należy uznać za bardzo niepokojące. Można je zaliczyć do *znaków czasu*, które niejako przymusiły Kościół do ich rozpoznawania, teologicznej interpretacji oraz działania. Chodzi tu m.in. o aborcję, rosnącą ilość rozwodów, małżeństw niesakramentalnych, rosnącą liczbę dzieci rodzących się poza związkami formalnymi, a także usiłowania zmiany definicji małżeństwa³⁰. Także zjawisko starzenie się społeczeństwa Europy i Polski stanowi niewątpliwie wyzwanie dla duszpasterstwa rodzin. Jest ono bowiem ściśle związane z lansowanym w obecnym czasie nowym modelem rodziny. Ten – w przeciwieństwie do klasycznej koncepcji rodziny, opartej na trwałym związku mężczyzny i kobiety, w którym rodzą się i wychowują dzieci – obejmuje różne typy związków, będących osobistym projektem pojedynczych ludzi. W nim zarówno płeć partnera, także zasady życia wspólnego pozostawione są samym zainteresowanym. W takim ujęciu za rodziny uznaje się związki homoseksualne, bezdzietne, kohabitacyjne itd. Istnienie obu modeli przekłada się na podejście do prokreacji. W tradycyjnym modelu rodziny obecny był przynajmniej wewnętrzny imperatyw reprodukcyjny, w nowym modelu nie ingeruje się w zachowania prokreacyjne, podkreślając prawo jednostki do decydowania nie tylko o liczbie i czasie narodzin dzieci, ale także o rezygnacji z potomstwa³¹.

²⁸ Por. R. Bieleń, *Duszpasterstwo rodzin*, W: J. Stala, E. Osewska (red.), *Rodzina bezcenny dar i zadani*, Radom, 2006, s. 268-269; G. Pyżlak, *Formacja świeckich pracowników duszpasterstwa rodzin. Studium z duszpasterstwa rodzin w świetle badań doradców życia rodzinnego i absolwentów diecezjalnych studiów rodziny*, Lublin 2013.

²⁹ Por. Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin*, Warszawa, 2003; Konferencja Episkopatu Polski, *Służyć prawdzie o małżeństwie i rodzinie*, Łomża, 2009.

³⁰ Por. P. Góralczyk, *Rozwód*, W: J. Nagórny, K. Jeżyna (red.), *Jan Paweł II. Encyklopedia nauczania moralnego*, Radom, 2005, s. 471.

³¹ Por. W. Śmigiel, *Rodzina wspólnotą ewangelizowaną i podmiotem ewangelizacji*, *Łódzkie Studia Teologiczne*, 23 (2014), 3, s. 59-60; M. Ozorowski, *Błędne koncepcje dotyczące ciała i płciowości człowieka*, in: *Studia nad Rodziną*, 1 (1997), 1, s. 63-72.

Spadek liczby urodzeń, obserwowany w wielu krajach Europy i Polski, sprawił, że dziecko zajmuje obecnie w rodzinie inną pozycję, niż to było dotychczas. Staje się wartością samą w sobie, a decyzje o jego posiadaniu wynikają przede wszystkim z osobistych potrzeb dorosłych. Dziecko może być zatem postrzegane jako spełnienie osobistych dążeń rodziców, źródło satysfakcji, ale także pojawia się spojrzenie na dziecko w kategoriach kosztów ekonomicznych, ograniczania realizacji własnych aspiracji. Coraz rzadziej o posiadaniu dzieci decydują względy społeczne³². Według Konferencji Episkopatu Polski, w takiej sytuacji duszpasterstwo rodzin powinno podjąć, w myśl nauczania zawartego w adhortacji apostolskiej papieża Franciszka *Amoris laetitia*, działania profilaktyczne³³, które przygotowują wierzących na spotkanie z różnymi tendencjami lansowanymi we współczesnym świecie. Chodzi tutaj o ukazanie nauki Kościoła dotyczącej małżeństwa i rodziny, ze szczególnym akcentem na przekazywanie życia i wychowywanie dzieci³⁴.

Zdaniem Anny Kwak, istnieje wiele czynników, które wpływają na ograniczenie dzietności rodziny lub nawet na rozwój postaw antyprokreacyjnych. Najczęściej zwraca się uwagę na zanik rodziny wielopokoleniowej, będącej wzorem dzietności i relacji rodzinnych oraz podporą w opiece nad dziećmi, brak pronatalistycznej i prorodzinnej polityki państwa, a także na zmianę znaczenia posiadania dzieci i wizerunku kobiety bezdzietnej oraz modę na bezdzietność³⁵. Szczególnie istotne z punktu widzenia duszpasterstwa rodzin wydaje się niedocenywanie misji prokreacyjnej rozumianej jako realizacja powołania Bożego oraz obowiązek religijny i społeczny. Łączy się to niemal z powszechnym przekonaniem, że kwestia posiadania dzieci jest sprawą wyłącznie prywatną, której nie powinno się społecznie ani politycznie promować. Stanowi to wyraźny przejaw procesu prywatyza-

³² Por. B. Więckiewicz, Zmiana wartości dziecka w rodzinie w procesie przemian społeczno-gospodarczych, W: M. E. Ruszel (ed.), *Rodzina. Wartości. Przemiana*, Stalowa Wola-Rzeszów, 2010, s. 18-20; M. Mynarska, Kiedy mieć dziecko? Jakościowe badania procesu odraczania decyzji o macierzyństwie, in: *Psychologia Społeczna*, 6 (2011), 3, s. 227-229; Z. Strzelecki, Zmiany modelu rodziny w Polsce i jego demograficzne uwarunkowania, W: P. Błędowski (red.), *Między transformacją a integracją. Polityka społeczna wobec problemów współczesności*, Warszawa, 2004, s. 39-50.

³³ Por. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (ed.), *Nachsynodales Apostolisches Schreiben AMORIS LAETITIA des Heiligen Vaters Papst Franziskus an die Bischöfe, an die Priester und Diakone, an die Personen geweihten Lebens, an die christlichen Eheleute und an alle christgläubigen Laien über die Liebe in der Familie*, Bonn, 2016, s. 4; R. Bucher, Mehr als Stellschrauben. „Amoris laetitia“ als Ausdruck eines pastoralen Lehramtes, in: *Herder Korrespondenz*, 70 (2016), 6, s. 15-16.

³⁴ Por. *Wskazania duszpasterskie biskupów polskich dla towarzyszenia rodzinie w świetle Posynodalnej adhortacji apostolskiej Amoris Laetitia*, in: http://www.bobolanum.edu.pl/images/wykladowcy/filipowicz/pracownia/Biskupi_polscy_o_amoris_laetitia.pdf. (17.12.2019); E-M. Faber, Geerdete Visionen für Partnerschaft, Ehe und Familie. Zum Nachsynodalen Apostolischen Schreiben „Amoris Laetitia“, in: *Schweizerische Kirchenzeitung*, 184 (2016), 16, s. 88-191.

³⁵ Por. A. Kwak, Współczesna rodzina – czy tylko problem struktury zewnętrznej?, W: I. Taranowicz, S. Grotowska (red.), *Rodzina wobec wyzwań współczesności Wybrane problemy*, Wrocław, 2015, s. 11-16.

cji życia rodzinnego i prokreacji³⁶.

W *Relacji końcowej Synodu Biskupów dla Papieża Franciszka* czytamy, że małżeństwo jest *wspólnotą całego życia (...), skierowaną ze swej natury do dobra małżonków oraz do zrodzenia i wychowania potomstwa* (CIC, can. 1055 §1)³⁷. Małżeństwo i rodzina realizuje zatem dwa cele, przy czym dobro małżonków zdaje się być dzisiaj szczególnie wyeksponowane, czasem kosztem drugiego, równie istotnego i konstytuującego rodzinę celu, czyli zrodzenia i wychowania potomstwa. Tymczasem w dokumencie tym zwrócona została uwaga na to, że: *Cel jednoczący małżeństwa jest nieustannym wezwaniem do rozwijania i pogłębienia tej miłości. Zjednoczeni w miłości małżonkowie doświadczają piękna ojcostwa i macierzyństwa; dzielą między sobą plany i trudy, pragnienia i zmartwienia; uczą się wzajemnej troski i wzajemnego przebaczenia. W tej miłości świętują swe chwile szczęśliwe i wspierają się w trudnych przejściach dziejów swego życia*³⁸. Duszpasterstwo rodzin staje przed ważnym zadaniem przypominania o powołaniu małżonków do odpowiedzialnego rodzicielstwa³⁹. II Polski Synod Plenarny, powołując się na nauczanie soborowej Konstytucji *Gaudium et spes* przypomina kryteria, które powinny być brane pod uwagę przez małżeństwa w realizacji odpowiedzialnego rodzicielstwa (zob. GS 50). Składają się na nie: powołanie do udziału w stwórczym i zbawczym planie Boga; dobro własne małżonków, zwłaszcza zdrowie; dobro dzieci; dobro rodziny, społeczeństwa i Kościoła, a także okoliczności czasu, warunki materialne i duchowe⁴⁰.

Obserwacja współczesnej rodziny pozwala sądzić, że decydujące znaczenie co do liczby dzieci mają uwarunkowania materialne, natomiast inne, np. dobro społeczeństwa czy powołanie do udziału w dziele stwórczym i zbawczym, schodzą na dalszy plan lub nie są w ogóle brane pod uwagę⁴¹. Rodzi to konieczność podjęcia szerokiej akcji uświadamiającej, zawsze jednak prowadzonej z taktem i roztropnością, bez zbyt łatwego osądzania

³⁶ Por. J. Krajczyński, *Prawo rodziny do opieki duszpasterskiej*, Zabki, 2007, s. 177; S. Paszkowski, *Rodzina bogatą wspólnotą życia i miłości Zarys teologii małżeństwa i rodziny*, Wrocław, 2000, s. 42-44.

³⁷ Relatio Synodi. XIV. Ordentliche Generalversammlung der Bischofssynode, *Die Berufung und Sendung der Familie in Kirche und Welt von heute. Abschlussbericht der Bischofssynode an Papst Franziskus*, Nr. 49, in: https://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/dossiers_2015/Relatio-Abschlussbericht-Synode-2015.pdf. (20.12.2019); J. Knop (red.), *Ganz familiär: Die Bischofssynode 2014/2015 in der Debatte*, Regensburg, 2016.

³⁸ Relatio Synodi. XIV. Ordentliche Generalversammlung der Bischofssynode, dz. cyt.

³⁹ Por. A. Pryba, *Rodzinie trzeba pomóc - zadania duszpasterskie*, in: *Studia nad Rodziną* 1 (1999), s. 129-131.

⁴⁰ Por. Powołanie do życia w małżeństwie i rodzinie, in: *II Polski Synod Plenarny (1991—1999)*, Warszawa-Poznań, 2001, s. 48-49; W. Przygoda, *Wyzwania duszpasterskie wobec osób w podeszłym wieku*, in: *Polonia Sacra*, 19 (2015), 1, s. 76-77.

⁴¹ Por. M. Piotrowska, *Rodzina – jej wartość i znaczenie z perspektywy życia dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców*, W: *Wychowanie w rodzinie*, 6 (2012), s. 48-49; A. Kwak, *Dziecko i rodzina we współczesnym świecie*, in: *Studia nad rodziną*, 1 (2003), s. 82-84.

rodzin małodziejnych. Głównymi adresatami takiej akcji powinni być ludzie młodzi oraz narzeczeni przygotowujący się do przyjęcia sakramentu małżeństwa i założenia rodziny. W tym celu należy wykorzystać bliższy i bezpośredni etap przygotowania do małżeństwa i życia w rodzinie. Takie działanie powinno być połączone z tworzeniem przychylnego klimatu i życzliwości dla małżonków, którzy świadomie i roztropnie decydują się na liczne potomstwo. Ukazywanie pozytywnych przykładów rodzin otwartych na życie może służyć nie tylko przełamaniu wielu uprzedzeń, stereotypów i niesprawiedliwych ocen dotyczących rodzin wielodzietnych, ale także stanowić czytelny znak dla współczesnych zlaicyzowanych społeczeństw, traktujących nierzadko większą liczbę dzieci jako przeszkodę w samorealizacji⁴².

Zmniejszająca się ilość dzieci w rodzinach polskich jest, z jednej strony, następstwem przeobrażeń, którym podlegają rodziny w społeczeństwach zachodnich, a z drugiej strony stanowi również efekt wieloletniej antynatalistycznej polityki prowadzonej przez państwo komunistyczne⁴³. Nie należy też pominąć trudnej sytuacji materialnej polskich rodzin, charakterystycznej dla okresu transformacji ustrojowej. Wiąże się to z krytycznie ocenianą polityką państwa wobec rodziny w Polsce⁴⁴. W społecznej dyskusji o konieczności dobrej i przemyślanej polityki prorodzinnej nie może zabraknąć rodzin katolickich. Wydaje się, że działania duszpasterstwa rodzin mogą przygotowywać małżonków i rodziców do czynnego udziału w kreowaniu właściwie rozumianej polityki na rzecz rodziny⁴⁵. Łączy się to z takimi działaniami, które doceniają i motywują rodzinę, a nie utrwalają postawy roszczeniowe i uczą bierności, stawiając rodzinę w roli otrzymującej jałmużnę. Polska polityka rodzinna jest bowiem bardziej polityką socjalną, czyli pomocą skierowaną do rodzin znajdujących

⁴² Por. J. Kamiński, Przygotowanie do małżeństwa i życia w rodzinie w nauczaniu Kościoła katolickiego, *Roczniki Pastoralno-Katechetyczne*, 57 (2010), 2, s. 115-117; B. Mierzwiński, Działalność duszpasterska. Współpraca Kościoła i rodziny w przygotowaniu dzieci i młodzieży do życia w małżeństwie i rodzinie, W: *Studia nad Rodziną*, 1 (1998), s. 79-91.

⁴³ Por. P. Ulman, Polska rodzina w świetle wybranych badań statystycznych, W: *Studia Socialia Cracoviensia*, 6 (2014), 1, s. 162; J. Bernades, Responsibilities in studying postmodern families, W: *Journal of Family Issues*, (1993), 1, s. 35-49.

⁴⁴ Por. Instytut na rzecz kultury prawnej *ORDO IURIS*, *Jakiej polityki rodzinnej potrzebuje Polska?*, T. Zych, K. Dobrowolska, O. Szczypiński (red.), Warszawa, 2015, s. 9; S. Kluza, Makroekonomiczne konsekwencje procesów demograficznych, W: S. Kluza (red.), *Procesy demograficzne a kapitał społeczny*, Warszawa, 2007, s. 29-41; P. Gembicki, Konsekwencje zmian demograficznych dla polskiej gospodarki i budżetu państwa, W: Pracodawcy Rzeczypospolitej Polskiej, American Chamber of Commerce in Poland (red.), *Raport. Starzejące się społeczeństwo jako wyzwanie ekonomiczne dla europejskich gospodarek*, Warszawa, 2011, 6-13; B. Marczyk, Demograficzne tsunami już tu jest, W: *Rzeczy Wspólne*, (2013), 4, s. 6-17; S. Kluza, Czy Polska stanie się domem starców, W: *Rzeczy Wspólne*, dz. cyt., s. 18-29.

⁴⁵ Por. S. Pantel, Starke Familie sind das Fundament unserer Gesellschaft, W: K. – H. B. van Lier (red.), *Ohne Familie ist kein Staat zu machen. Zeit zum Umdenken*, Freiburg im B., 2018, s. 123-140; Z. Zarembski, *Troska Kościoła w Polsce o małżeństwo i rodzinę po Soborze Watykańskim II. Studium teologiczno-pastoralne*, Toruń, 2013, 293-316; G. Pyżlak, Pracownicy duszpasterstwa rodzin i ich zadania, W: *Studia nad Rodziną*, 2 (2015), s. 78-80.

cych się w obszarze ubóstwa, brakuje zaś systemu profilaktyki zapobiegającej pauperyzacji rodzin na skutek posiadania dzieci⁴⁶. Nie jest rozwiązaniem doraźnym, nawet znacząca pomoc, jeżeli nie zmienia się mechanizmów generujących biedę polskich rodzin. Jasny i zdecydowany głos w tej sprawie powinien wybrzmieć także ze strony zorganizowanych środowisk katolickich rodzin⁴⁷.

3. Miejsce osób starszych w duszpasterstwie seniorów

Współczesne społeczeństwo polskie można nazwać ciekawą hybrydą. Z jednej strony staje ono wobec wyzwań wynikających z postępującego procesu starzenia się ludności kraju. Z drugiej zaś jest społeczeństwem, w którym panuje kult młodości, piękna, atrakcyjności, siły, witalności, czyli tego wszystkiego, co niejako ma uczynić starość niewidoczną, ma zaprzeczyć, że coś takiego jak starość w ogóle istnieje⁴⁸. Zdaniem Jana Dziejca wynika to m.in. z tego, że wzmożone tempo współczesnym przemian oraz nastawienie jednostek i całych społeczeństw ku przyszłości pociągnęły za sobą niemalże kult postępu oraz cech typowych dla młodości. Zjawisko to dostrzega się także w pracy duszpasterskiej Kościoła katolickiego w Polsce⁴⁹, która zogniskowała się na młodzieży i dzieciach, natomiast człowieka starego pozostawiono na uboczu⁵⁰.

Tymczasem papież Jan Paweł II⁵¹ i Franciszek mocno podkreślają znaczenie osób starszych w posłudze Kościoła. Franciszek wW jednej ze swoich katechez środowych wskazał, że *On [Bóg] powołuje nas, abyśmy szli za Nim na każdym etapie życia. Również starość zawiera pewną łaskę i misję, prawdziwe powołanie od Pana. Starość jest powołaniem*⁵². Papież

⁴⁶ Por. T. Allert, *Familie – ein dynamisches Format menschlicher Kommunikation*, W: K. - H. B. van Lier (red.), *Ohne Familie ist kein Staat zu machen. Zeit zum Umdenken*, Freiburg im B., 2018, s. 23-28; J. Krzywska, *Współdziałanie państwa i Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w zakresie opieki i wychowania dzieci zgodnie z przekonaniem rodziców*, Olsztyn, 2018, s. 179-180.

⁴⁷ Por. B. Matyjas, *Ruchy kościelne działające w duchu Społecznej Nauki Kościoła na rzecz budowy dobrostanu młodzieży i dorosłych*, W: *Pedagogika Społeczna*, (2018), 4, s. 266-271.

⁴⁸ Por. R. Konieczna-Woźniak, „Odmłodzona” starość – implikacje podmiotowe i społeczne, W: *Studia Edukacyjne*, (2012), 21, 249-262; J. Twigg, S. Majima, *Consumption and the constitution of age*, in: *Expenditure patterns on clothing, hair and cosmetics among post-war ‘baby boomers’*, W: *J Ageing Studies*, (2014), 30, s. 23-32.

⁴⁹ Sytuacja tak wynika m.in. z faktu wzmożonej religijności ludzi w podeszłym wieku, którzy chętnie i licznie uczestniczą we Mszy św. i nabożeństwach, przyjmują sakramenty itd. Ich zaangażowanie odczytuje się jako dowód dobrze wypełnianej misji duszpasterskiej względem tej grupy osób. Por. D. Chechelski, *Kościół katolicki wobec problematyki starości*, W: Z. Szarota (red.), *Aktywizacja, rozwój integracja – ku niezależnej starości*, Kraków, 2011, s. 11-22; P. Brudek, A. Ochman, T. Rehliś, R. Sadlak, dz. cyt., s. 320.

⁵⁰ Por. I. Celary, *Alter und Krankheit in der postmodernen Gesellschaft in der Lehre des Papstes Franziskus*, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 1 (2016), 1, s. 103-104; J. Dziejca, *Kościół wobec starości. Perspektywa pastoralnoteologiczna*, in: *Polonia Sacra*, 19 (2015), 1, s. 105-110.

⁵¹ Jan Paweł II, *List do moich Braci i Sióstr - ludzi w podeszłym wieku* (1.10.1999), pobrano: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (20.06.2020).

⁵² Franciszek, *Umarmung zwischen jungen und alten Menschen (Generalaudienz am 11. März)*, in: http://www.vatican.va/content/francesco/de/audiences/2015/documents/papa-francesco_20150311_udienza-generale.html. (30.12.2019).

dostrzega więc osoby starsze, ich rolę w rodzinie i Kościele, widzi w nich potencjał i stawia przed nimi konkretne zadania⁵³.

Nie sposób też zanegować faktu, że jakkolwiek Kościół posłany jest do ludzi na każdym etapie ich rozwoju, to jednak przede wszystkim osoby starsze są tymi, które zapełniają świątynie. Z natury rzeczy zatem Kościół powinien otoczyć je szczególną duszpasterską opieką. Duszpasterstwo seniorów więc, jako zorganizowana działalność Kościoła, winno zmierzać do uświęcenia i zbawienia tych osób przez głoszenie im słowa Bożego, sprawowanie sakramentów, posługę charytatywną, a także realizację zadań integracyjnych i społecznych⁵⁴. W starszym wieku narastają w człowieku potrzeby religijne, sprawowania kultu. Stąd też bardzo ważną sprawą w Kościele jest zaproszenie tej grupy wiekowej do pogłębienia życia duchowego poprzez intensywną modlitwę i pełną miłości służbę braciom. Cenne są też wszelkie inicjatywy społeczne i kościelne, które pomagają ludziom starszym dbać o kondycję fizyczną i intelektualną oraz umożliwiają im oddawanie swego czasu, umiejętności, doświadczenia oraz rozmaitych posług innym ludziom⁵⁵.

Konsekwencją procesu starzenia się społeczeństwa europejskiego i polskiego, wzrostu dobrobytu oraz postępu w dziedzinie medycyny będzie większa liczba ludzi, którzy pomimo zaawansowanego wieku wykazują się sprawnością psychofizyczną i pragną być aktywnymi członkami społeczeństwa. Tacy seniorzy dla własnej satysfakcji i dobra bliźnich będą gotowi podzielić się z innymi swoim doświadczeniem, mądrością, talentami i wolnym czasem, którym jak żadna inna grupa społeczna dysponują. Zdaniem Wiesława Przygody, bardzo ważne wydaje się większe zaangażowanie ludzi w podeszłym wieku w miejscach kultu, ośrodkach pielgrzymkowych i parafiach, poradnictwie, a także umożliwienie im podejmowania posług liturgicznych: stałych diakonów, nadzwyczajnych szafarzy Komunii Świętej, akolitów, lektorów, animatorów nabożeństw itp.⁵⁶.

Trzeba także uwrażliwić ruchy, stowarzyszenia, grupy i wspólnoty, dynamicznie rozwijające się dzisiaj w Kościele, na postępujący proces starzenia się społeczeństwa polskiego. I chociaż trudno mówić o zamknięciu się wspomnianych grup na ludzi w podeszłym

⁵³ Por. J. Lewicka, Wartość doświadczenia osób starszych dla rozwoju młodych ludzi w nauczaniu papieża Franciszka, W: *Colloquia Theologica Ottoniana*, 1 (2019), s. 101.

⁵⁴ Por. L. Charbonnier, *Religion im Alter. Eine empirische Studie zur Erforschung religiöser Kommunikation*, Berlin-New York, 2014, s. 194-195; F.-J. Nocke, *Theologische Impulse zum Umgang mit dem Alter*, W: M. Blasberg-Kuhnke, A. Wittrahm (red.), *Altern in Freiheit und Würde*, München, 2007, s. 63.

⁵⁵ Por. G. Kruij, *Gerechtigkeit zwischen den Generationen*, W: M. Blasberg-Kuhnke, A. Wittrahm (red.), dz. cyt., 60-62; P. Brudek, A. Ochman, T. Rehlis, R. Sadlak, dz. cyt., s. 319-322; Rządowy Program na rzecz aktywizacji społecznej osób starszych na lata 2014–2020, W: *Monitor Polski*, 2 (2014).

⁵⁶ Por. W. Przygoda, *Starych duszpasterstwo*, W: E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, Bd. 18, Lublin, 2013, kol. 868–870; E. Wiszowaty, *Starości się nie wybiera. Wiek sędziwy w perspektywie teologiczno-pastoralnej*, in: *Forum Teologiczne*, 17 (2016), s. 35-36.

wieku, to przecież wiadomo, że większość z nich skupia ludzi młodych i właśnie do tej grupy kieruje swoje propozycje. Wiele ze wspomnianych grup formowało się oddolnie i spontanicznie, stanowiąc odpowiedź na rozmaite wyzwania płynące od współczesności. Można zatem spodziewać się, że wzrastająca liczba ludzi w podeszłym wieku będzie także owocowała powstawaniem grup i wspólnot dostosowanych do oczekiwań i potrzeb seniorów. Udział w takich grupach daje możliwość zaangażowania osób w podeszłym wieku w działalność apostołską i wykorzystanie ich życiowej mądrości, przywiązania do tradycji, doświadczenia i rozwagi. Ponadto taka aktywność wpisuje się w wysiłek ukazania starości jako wartościowego i docenianego społecznie okresu życia człowieka. W ten sposób odpowiednio dowartościowane duszpasterstwo seniorów może wskazywać nowe możliwości twórczego zaangażowania ludzi w podeszłym wieku w życiu społecznym i w działalności Kościoła⁵⁷.

Proces starzenia się społeczeństwa polskiego stanowi także wyzwanie, ażeby przygotować przyszłych duszpasterzy do spotkania z ludźmi starymi, z ich troskami i problemami. Należy zatem uwzględnić wyraźną tendencję starzenia się polskiego społeczeństwa w katechezach, homiliach, rekolekcjach i misjach, w programach i pomocach duszpasterskich, a nawet w budownictwie, zwłaszcza kościołów i kaplic. Należy jednak starać się wypracować odpowiedni język przekazu ewangelicznego, który odpowiadałby ich mentalności i problemom. Istotnym elementem duszpasterstwa seniorów jest ich czynne włączenie w katechezy, spotkania dyskusyjne i kręgi modlitewne. Chodzi o dowartościowanie doświadczenia ludzi w podeszłym wieku, zdobytego wraz z latami życia, gdyż ono może w przyszłości stać się źródłem wskazań dla pozostałych grup parafian, utrwalając obyczaje, tradycje i przekonania wspólnoty parafialnej⁵⁸.

4. Działalność społeczno-charytatywna

Przy zwiększaniu się w społeczeństwie liczby osób starszych należy liczyć się z dużą grupą ludzi chorych i cierpiących. Szczególnego zatem znaczenia nabierze posługa na rzecz chorych i cierpiących, których mimo dużego postępu medycyny oraz zwiększania się długości życia człowieka zapewne nie będzie brakować. Dodatkową komplikacją może być fakt wzrastającej liczby osób pozbawionych krewnych, którzy najczęściej stanowią oparcie

⁵⁷ Por. I. Celary, *Ludzie starsi w Kościele*, W: A. Fabiś (red.), *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, Sosnowiec, 2005, s. 115-119; W. Przygoda, *Rodzina na miejscu apostołatu ludzi w podeszłym wieku*, W: J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz (red.), *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych*, Lublin, 2009, 210-211; R. Hajduk, dz. cyt., s. 17-19.

⁵⁸ Por. W. Przygoda, *Wyzwania duszpasterskie wobec osób...*, s. 77-78; W. Broński, *Kierunki przemian w formacji homiletycznej*, W: W. Broński (red.), *Integralne kształcenie kaznodziei*, Lublin, 2006, s. 75-78; A. Przybecki, *Duszpasterstwo w Polsce. Poszukiwanie nowych form obecności*, Poznań, 2001.

dla starych i chorych członków rodziny⁵⁹. Starzenie się społeczeństwa europejskiego i polskiego może również powodować perturbacje w dziedzinie opieki medycznej i społecznej oraz zachwiać systemem emerytalnym. Wszystko to może prowadzić do wzrostu liczby ludzi ubogich, z przyczyn materialnych pozbawianych dostępu do leczenia i opieki. Sytuacja taka stanowi ważne wyzwanie dla duszpasterstwa w Polsce, które już dziś powinno opracowywać nowe strategie odpowiadające skutecznie na wspomniane wyżej wyzwania społeczne⁶⁰.

Ważnym kierunkiem działalności społeczno-charytatywnej powinno być tutaj budzenie świadomości i organizowanie pomocy w najbliższym otoczeniu osób chorych i samotnych. Chodzi zatem o uaktywnienie sąsiadów, mieszkańców dzielnic i członków parafii. W takich środowiskach można zorganizować dużą część pomocy, odciążając w ten sposób rodzinę lub wyspecjalizowane organizacje przeznaczone do niesienia pomocy. Często także koszty takiej pomocy są mniejsze. Rodzi to konieczność organizowania grup wolontariuszy podejmujących posługę wobec potrzebujących oraz przełamywanie stereotypów, że pomoc ubogim to zadanie wyłącznie dla państwa lub specjalistycznych organizacji. Regularne ofiarowanie swojego czasu i umiejętności dla bliźnich stanowi przecież czytelne świadectwo traktowania na serio przykazania miłości Boga i bliźniego⁶¹.

Wobec spadającej liczby dzieci w rodzinach działalność ta powinna skupić się na rodzinach, ułatwiając im wychowanie dzieci i decydowanie się na liczniejsze potomstwo. Obok niezbędnej pomocy materialnej ważne będzie także wsparcie rodziny w trudnym procesie wychowywania dzieci, który rodzice muszą godzić z pracą zarobkową, konieczną dla utrzymania rodziny. Organizowanie zajęć dla dzieci i młodzieży w parafii, wypoczynku wakacyjnego, pomoc w nauce, udostępnianie pomieszczeń parafialnych, tworzenie przedszkoli – to tylko niektóre propozycje, na które trzeba zwrócić uwagę w zmieniającej się sytuacji społeczeństwa polskiego⁶².

Jak już wspomniano, konsekwencją starzenie się społeczeństwa może być obniżenie poziomu życia, problemy na płaszczyźnie kulturowej związane z ewentualnym napływem

⁵⁹ Por. I. Celary, *Die Hilfe für kranke und alte Menschen in der postmodernen Gesellschaft nach Papst Franziskus*, *Poznańskie Studia Teologiczne*, 30 (2016), s. 162-166; P. Brudek, A. Ochman, T. Rehlis, R. Sadlak, dz. cyt., s. 321-322; W. Przygoda, dz. cyt., s. 80-81.

⁶⁰ Por. M. Duda, *Wartość ludzkiej starości*, W: J. Stala (red.), *Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej*, Tarnów, 2012, s. 134-135; M. Żaba, *Ludzie starsi w Kościele*, in: *Caritas*, (2012), 4, s. 10-11; P. Brudek, A. Ochman, T. Rehlis, R. Sadlak, dz. cyt., s. 320.

⁶¹ Por. F. Küberl, *Provokation Caritas*, W: W. Krieger, B. Sieberer (red.), *Caritas – Dienst an Mensch und Gesellschaft*, Würzburg, 1999, 40-55; P. Brudek, A. Ochman, T. Rehlis, R. Sadlak, dz. cyt., s. 77-79.

⁶² Por. W. Przygoda, *Apostolski wymiar wolontariatu charytatywnego w Polsce. Studium teologiczno-pastoralne na podstawie badań wolontariuszy z parafialnych zespołów Caritas*, Lublin, 2012, 236-238; *Powołanie do życia w małżeństwie i rodzinie*, W: *II Polski Synod Plenarny...*, 34; P. Brudek, A. Ochman, T. Rehlis, R. Sadlak, dz. cyt.,..., s. 320.

ludności spoza kontynentu europejskiego, a także problemy wewnątrzrodzinne, wynikające z małodzieńczości. Wszystko to generuje frustracje i konflikty społeczne. Odpowiedzią na taką sytuację może być poradnictwo, będące jedną z form udzielania pomocy osobom znajdującym się w trudnym położeniu. W przypadku gdy ludzie przeżywają trudności, konieczne jest towarzyszenie i fachowe wsparcie, które pomoże znaleźć wyjście z zaistniałych trudności oraz pozwoli przetrwać kryzys. Rodzi to oczywiście postulat tworzenia sieci poradni i ośrodków diagnostyczno-profilaktycznych, w których osoby przeżywające trudności związane ze zmianami wynikłymi ze starzenia się społeczeństwa mogłyby znaleźć kompetentnych, życzliwych i cierpliwych doradców, otwartych na ich problemy i pragnących przyjść im z pomocą. Chodzi szczególnie o ludzi w podeszłym wieku, samotnych i chorych, ale także tych, którzy opiekują się takimi osobami⁶³.

Zakończenie

Należy stale przypominać o tym, że zjawisko starzenia się społeczeństwa europejskiego i polskiego generuje dziś wiele problemów społecznych, które nie pozostają również bez wpływu na działalność duszpasterską Kościoła. Duszpasterze muszą też stale pamiętać o tym, że tak jak ważny jest dla człowieka starszego Kościół, tak i on jest ważny dla Kościoła. Senior ma w nim do spełnienia konkretną misję. W Polsce świeccy katolicy trzeciego wieku są bowiem niezastąpionymi apostołami, szczególnie w dziedzinie budowania więzi rodzinnych, działalności charytatywnej, w zbawczym przeżywaniu cierpienia i modlitwie. Wyzwaniem duszpasterskim jest troska o to, by seniorzy byli świadomi swoich zadań apostołskich w przeżywanej fazie życia.

Wyzwania stojące dziś przed duszpasterstwem rodzin, duszpasterstwem seniorów i złączoną z tym posługą charytatywną wobec osób w podeszłym wieku, samotnych i chorych są więc bardzo ważne. Przedstawione w niniejszym artykule kierunki pracy poszczególnych sektorów posługi duszpasterskiej Kościoła w Polsce nie wyczerpują jednak tego zagadnienia. Stanowią tylko próbę ukazania działań, na które Kościół w Polsce powinien zwrócić uwagę, zwłaszcza przygotowując programy duszpasterskie. Do przemyślenia są tu m.in. problemy związane z tolerancją, szacunkiem dla innych tradycji religijnych i kultur, które pojawiły się wraz z imigrantami (wśród których jest także wiele osób starszych), którzy również przybyli do Polski. Przypomniał nam o tym m.in. papież Franciszek w adhortacji *Evangelii gaudium*, mówiąc, że jako chrześcijanie *jesteśmy powołani do troski o najbardziej kruchych mieszkańców ziemi, gdyż jest rzeczą nieodzowną, by być blisko nowych*

⁶³ Por. P. Kleiner, *Altengerechte versus altenfeindliche Lebensräume – Soziale Orte im Alter*, W: M. Blasberg-Kuhnke, A. Wittrahm (red.), dz. cyt., s. 161-163; P. Brudek, A. Ochman, T. Rehlis, R. Sadlak, dz. cyt., s. 321.

form ubóstwa i kruchości (...), w których jesteśmy wezwani do rozpoznania Chrystusa cierpiącego (EG 209-210)⁶⁴.

Summary

Pastoral care of the elders in view of the demographical situation of the Polish society

Invoking the pastoral constitution in the contemporary world *Gaudium et spes* it may be concluded that the Church, proceeding the Christ's work, is obliged to study and interpret the signs of the times in the clear light of the Gospel. It should be done so as to answer the modern men questions and to come up to men's expectations in the most effective way adapted to their mentality. (Vgl. GS 4). (*Zur Erfüllung dieses ihres Auftrags obliegt der Kirche allzeit die Pflicht, nach den Zeichen der Zeit zu forschen und sie im Licht des Evangeliums zu deuten*). In the creative tension the Church- the World, there is the pastoral work undertaken. It is the organized Church activity, carrying the Christ redemptive work out through preaching the word of God, the Liturgy, ministry and testifying to the Christian life. There is the need for adaptation to new, constantly changing conditions. Otherwise, even the most effective ways of the Church activity are in danger of ossification and maladjustment to the various modern challenges.

The Church is faced with a task to get to know and understand the World, to which it is sent by Christ himself. One of the modern challenges is the demographical situation of Poland, which is the reflection of the European tendencies. The problem mentioned above is crucial not only for politicians, economists and sociologists but also for the ministry. The European and Polish societies are getting older. This phenomenon generates many various social problems which influence the pastoral activity of the Church. The given phenomenon analysis, presented in the following article, requires the research of the consequences that arose due to the demographical situation of Europe and Poland. What is more, it requires the presentation of some possible pastoral care initiatives (concerning families and the elders) as well as conducting charitable activities. Furthermore, the analysis shows the actions, that should be taken into consideration by the Polish Church while preparing pastoral programmes.

Bibliografia:

Adamczyk, D. (2008) Rozpoznawanie znaków czasu w perspektywie wezwania Jezusa do ewangelizacji, *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 61 (4), 279-296.

⁶⁴ Por. A. Marchetto, Migration als Zeichen der Zeit und als Sorge der Kirche, W: *Pastoraltheologische Informationen*, (2014), 2, s. 237-242.

Allert, T. (2018). Familie – ein dynamisches Format menschlicher Kommunikation. W: K-H.B. van Lier (red.). *Ohne Familie ist kein Staat zu machen. Zeit zum Umdenken* (23-34), Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.

Balicki, J. (1999). Kościół wobec wyzwań kryzysu demograficznego okresu transformacji ustrojowej w Polsce, *Symposium*, 2 (5), 103-125.

Baloban, J. (2015). Papst Franziskus und die müden europäischen Verkündiger und Christen. W: M. Polak, T. Kowalczyk, P. Slouk (red.). „*Ermutigung und Herausforderung für Theologie und Pastoral in Mittel- und Osteuropa*” (22-34), Gniezno–Wien.

Baranowska, A. (2017). Starzenie się społeczeństwa europejskiego jako wyzwanie XXI wieku. *Casus Polski, Opuscula Sociologica*, 4, 56-57.

Baumgartner, K. (2000). *Alte Menschen*, W: H. Haslinger (red.). *Handbuch praktische Theologie*, t. II, (61-71), Mainz: Grünewald.

Bernardes, J. (1993). Responsibilities in studying postmodern families, *Journal of Family Issues*, 1, 35-49.

Bieleń, R. Duszpasterstwo rodzin. W: J. Stala, E. Osewska (red.). *Rodzina bezcenny dar i zadani* (268-269), Radom: Polwen – Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.

Broński, W. Kierunki przemian w formacji homiletycznej. W: W. Broński (red.). *Integralne kształcenie kaznodziei*, (75-85). Lublin: Wydawnictwo KUL.

Brudek, P. Ochman, A. Rehlis, T. Sadlak, R. (2015). Duszpasterstwo osób starszych w aspekcie psychospołecznym. W: M. Guzewicz, S. Steuden, P. Brudek (red.). *Oblicza starości we współczesnym świecie. Perspektywa społeczno-kulturowa*, t. II, (307-324), Lublin: Wydawnictwo KUL.

Bucher, R. (2016). Mehr als Stellschrauben. „Amoris laetitia“ als Ausdruck eines pastoralen Lehramtes, *Herder Korrespondenz*, 70 (6), 15-16.

Celary, I. (2010). Die christliche Familie als Ort des Evangelisationswerkes der Übermittlung des Glaubens an die junge Generation, *Śląskie Studia Teologiczno-Historyczne*, 30 (1), 247-261.

Celary, I. (2014). Ludzie starsi w Kościele. W: A. Fabiś (red.). *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii* (109-121), Sosnowiec: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Marketingu.

Celary, I. (2014). Der Umgang mit dem Alter. Praktisch-Theologische Impulse, *Perspectiva*, 13 (1), 5-14.

Celary, I. (2016). Alter und Krankheit in der postmodernen Gesellschaft in der Lehre des Papstes Franziskus, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 49 (1), 97-112.

Celary, I. (2016). Die Hilfe für kranke und alte Menschen in der postmodernen Gesellschaft nach Papst Franziskus, *Poznańskie Studia Teologiczne*, 30, 159-161.

Celary, I. (2017). Altwerden in Polen – Tatsachen und Herausforderungen. W: G. Polok, I. Celary (red.). *Osoba starsza w perspektywie społeczno-pastoralnej* (84-104), Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.

- Charbonnier, L. (2014). *Religion im Alter. Eine empirische Studie zur Erforschung religiöser Kommunikation*, Berlin-New York: De Gruyter.
- Chechelski, D. (2011). Kościół katolicki wobec problematyki starości. W: Z. Szarota (red.). *Aktywizacja, rozwój integracja – ku niezależnej starości* (11-22), Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Deręgowska, J. (2008). Postrzeganie starości i odchodzenia we współczesnym świecie. W: R. Konieczna-Woźniak (red.). *Dorosłość wobec starości. Oczekiwania – Radości – Dylematy* (187-194), Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Duda, M. (2012). Wartość ludzkiej starości. W: J. Stala (red.). *Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej* (129-139), Tarnów: Biblos.
- Dziedzic, J. (2011). Das Alter – Ein Problem oder eine Chance? Versuch einer multiperspektivischen pastoralen Reflexion, *Analecta Cracoviensia*, 43, 26–28.
- Dziedzic, J. (2015). Kościół wobec starości. Perspektywa pastoralnoteologiczne, *Polonia Sacra*, 19 (1), 95-113.
- Eurostat Statistics Explained. (2017). *Population structure and ageing*. Pobrano z: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing (2020, 7, 29).
- Faber, E-M. (2016). Geerdete Visionen für Partnerschaft, Ehe und Familie. Zum Nachsynodalen Apostolischen Schreiben „Amoris laetitia“, *Schweizerische Kirchenzeitung*, 184 (16), 188-191.
- Falkowska, E., Telusiewicz-Pacak, A. (2013). *Dzieci w Polsce. Dane, liczby, statystyki*, Warszawa: Polski Komitet Narodowy UNICEF.
- Fiałkowski, M. (2016). Inspiracje Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym dla teologii znaków czasu, *Roczniki Teologiczne*, 63 (6), 27-34.
- Franciszek. (2019). Katecheza *Potrzebujemy osób starszych, którzy się modlą* (11 III 2015); <https://papiez.wiara.pl/doc/2387276.Potrzebujemy-osob-starszych-ktore-sie-modla> [28 XII 2019].
- Franziskus. (2013). *Apostolisches Schreiben EVANGELII GAUDIUM des Heiligen Vaters Papst Franziskus an die Bischöfe, an die Priester und Diakone, an die Personen geweihten Lebens und an die christ-gläubigen Laien über die Verkündigung des Evangeliums in der Welt von heute*, Bonn: Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz.
- Franziskus. (2016). Nachsynodales Apostolisches Schreiben AMORIS LAETITIA des Heiligen Vaters Papst Franziskus an die Bischöfe, an die Priester und Diakone, an die Personen geweihten Lebens, an die christlichen Eheleute und an alle christgläubigen Laien über die Liebe in der Familie, Bonn: Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz.
- Franziskus. (2019). *Umarmung zwischen jungen und alten Menschen (Generalaudienz am 11. März)*. Pobrano z: http://www.vatican.va/content/francesco/de/audiences/2015/documents/papafrancesco_20150311_udienza-generale.html (2019, 12, 30).
- Knop, J. (red.). (2016). *Ganz familiär: Die Bischofssynode 2014/2015 in der Debatte*, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.

Gembicki, P. (2011). Konsekwencje zmian demograficznych dla polskiej gospodarki i budżetu państwa. W: *Raport. Starzejące się społeczeństwo jako wyzwanie ekonomiczne dla europejskich gospodarek* (6-13), Warszawa: Pracodawcy Rzeczypospolitej Polskiej, American Chamber of Commerce in Poland.

Główny Urząd Statystyczny. (2014). *Prognoza ludności na lata 2014-2050*, Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych.

Góralczyk, P. (2005). Rozwód. W: J. Nagórny, K. Jeżyna (red.). *Jan Paweł II. Encyklopedia nauczania moralnego* (471), Radom: Polwen – Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.

Hajduk, R. (2016). Die Alterung der Gesellschaften als Zeichen der Zeit (Starzejące się społeczeństwa jako znaki czasu), *Forum Teologiczne*, 17, 7-23.

Hildemann, K. (1978). *Altenarbeit in der Kirchengemeinde*, Heidelberg: Quelle und Meyer.

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, Warszawa 2012.

Jan Paweł II, *List do moich Braci i Sióstr - ludzi w podeszłym wieku* (1.10.1999), pobrano: https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (20.06.2020).

Johannes Paul II. (1979). *Enzyklika Redemptor hominis Seiner Heiligkeit Papst Johannes Paul II. an die verehrten Mitbrüder im Bischofsamt, die Priester und Ordensleute, die Söhne und Töchter der Kirche und an alle Menschen guten Willens zum Beginn seines päpstlichen Amtes*, Bonn: Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz.

Johannes Paul II. (1982). *Nachsynodales Apostolisches Schreiben Familiaris consortio von Papst Johannes Paul II. an die Bischöfe, die Priester und die Gläubigen der ganzen Kirche über die Aufgaben der christlichen Familie in der Welt von heute*, Bonn: Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz.

Johannes Paul II. (1995). *Brief Papst Johannes Paul II. an die Familien*, Bonn: Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz.

Jopek, D. (2018). Procesy transformacji współczesnych miast na wybranych przykładach miast, *Budownictwo i Architektura*, 18 (2), 183-192.

Kamiński, J. (2010). Przygotowanie do małżeństwa i życia w rodzinie w nauczaniu Kościoła katolickiego, *Roczniki Pastoralno-Katechetyczne*, 2 (2), 115-117.

Kamiński, R. (2010). Troska duszpasterstwa rodzin o małżeństwo i rodzinę, *Roczniki Pastoralno-Katechetyczne*, 2 (2), 5-24.

Kamiński, S. (2007). *Działalność zbawcza Kościoła w teorii i praktyce pastoralnej*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Kancelaria Senatu. (2018). *Starzenie się ludności w Unii Europejskiej – stan obecny i prognoza. Opracowania tematyczne*, Warszawa: Biuro Analiz i Dokumentacji.

Kleiner, P. (2007). Altengerechte versus altenfeindliche Lebensräume – Soziale Orte im Alter. W: M. Blasberg-Kuhnke, A. Wittrahm (red.). *Altern in Freiheit und Würde. Handbuch christliche Altenarbeit* (234-240), München: Kösel.

Kluza, S. (2007). Makroekonomiczne konsekwencje procesów demograficznych. W: Tenże (red.). *Procesy demograficzne a kapitał społeczny* (29-41), Warszawa: Uczelnia Warszawska im. Marii Skłodowskiej- Curie.

Kluza, S. (2013). *Czy Polska stanie się domem starców*, *Rzeczy Wspólne*, 4, 18-29.

Konferencja Episkopatu Polski. (2003). *Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin*, Warszawa: Fundacja Vita Familiae.

Konferencja Episkopatu Polski. (2009). *Służyć prawdzie o małżeństwie i rodzinie*, Warszawa: Biblos.

Konieczna-Woźniak, R. (2012). „Odmłodzona” starość – implikacje podmiotowe i społeczne, *Studia Edukacyjne*, 21, 249-62.

Kowalska, I. (2002). Zewnętrzne zagrożenia życia rodzinnego, *Studia nad Rodziną UKSW*, 6 (1), 67-89.

Krajczyński, J. (2007). *Prawo rodziny do opieki duszpasterskiej*, Ząbki: Wydawnictwo „Apostolicum”.

Kruip, G. (2007). Gerechtigkeitzwischen den Generationen. W: M. Blasberg-Kuhnke, A. Wittrahm (red.). *Altern in Freiheit und Würde. Handbuch christliche Altenarbeit* (52-62), München: Kösel.

Kruse, A. (2018). Die Pflege alter Menschen – eine der großen Herausforderungen unseres Landes. W: K-H.B. van Lier (red.). *Ohne Familie ist kein Staat zu machen. Zeit zum Umdenken* (468-482), Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.

Krzywkowska, J. (2018). *Współdziałanie państwa i Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w zakresie opieki i wychowania dzieci zgodnie z przekonaniem rodziców*, Olsztyn: Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Küberl, F. (1999). Provokation Caritas. W: W. Krieger, B. Sieberer (red.). *Caritas – Dienst an Mensch und Gesellschaft* (40-55), Würzburg: Echter Verlag.

Kwak, A. (2003). Dziecko i rodzina we współczesnym świecie, *Studia nad Rodziną* 1, 82-84.

Kwak, A. (2015). Współczesna rodzina – czy tylko problem struktury zewnętrznej? W: I. Taranowicz, S. Grotowska (red.). *Rodzina wobec wyzwań współczesności Wybrane problemy* (27-56), Wrocław: Arboretum.

Lewicka, J. (2019). Wartość doświadczenia osób starszych dla rozwoju młodych ludzi w nauczaniu papieża Franciszka, *Colloquia Theologica Ottoniana*, 1 (1), 99-113.

Marczuk, B. (2013). Demograficzne tsunami już tu jest, *Rzeczy Wspólne*, 4, 6-17.

Marchetto, A. (2014). Migration als Zeichen der Zeit und als Sorge der Kirche, *Pastoral-theologische Informationen*, 2, 237-256.

Masior, M. (2015). Population policies in Europe. W: M. Wolański (red.). *Badania młodych naukowców w dziedzinie nauk ekonomicznych a praktyka gospodarcza* (57-68), Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.

Matyjas, B. (2018). Ruchy kościelne działające w duchu Społecznej Nauki Kościoła na

rzecz budowy dobrostanu młodzieży i dorosłych, *Pedagogika Społeczna*, 4, 266-271.

Mierzwiński, B. (1998). Działalność duszpasterska. Współpraca Kościoła i rodziny w przygotowaniu dzieci i młodzieży do życia w małżeństwie i rodzinie, *Studia nad Rodziną UKSW*, 2 (1), 79-91.

Mynarska, M. (2011). Kiedy mieć dziecko? Jakościowe badania procesu odraczania decyzji o macierzyństwie, *Psychologia Społeczna* 3, 227-229.

Nocke, F. J. (2007). Theologische Impulse zum Umgang mit dem Alter. W: M. Blasberg-Kuhnke, A. Wittrahm (red.). *Altern in Freiheit und Würde* (63-76), München: Kösel.

Ozorowski, M. (1997). Błędne koncepcje dotyczące ciała i płciowości człowieka, *Studia nad Rodziną*, 1 (1), 63-72.

Pantel, S. (2018). Starke Familie sind das Fundament unserer Gesellschaft. W: K-H.B. van Lier (red.). *Ohne Familie ist kein Staat zu machen. Zeit zum Umdenken* (123-140), Freiburg im Breisgau: Verlag Herder.

Pastorale Konstitution Gaudium et spes über die Kirche in der Welt von heute. (2019). Pobrano z: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_ge.html. (19, 12, 20).

Paszkowski, S. (2000). *Rodzina bogatą wspólnotą życia i miłości Zarys teologii małżeństwa i rodziny*, Wrocław: Papieski Fakultet Teologiczny.

Piotrowska, M. (2012). Rodzina – jej wartość i znaczenie z perspektywy życia Dorosłych Dzieci Rozwiedzionych Rodziców, *Wychowanie w Rodzinie*, 6, 43-61.

Podoski, K. Turnowiecki W. (2003). *Polityka społeczna*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Powołanie do życia w małżeństwie i rodzinie (2001). W: II Polski Synod Plenarny (1991—1999) (48-49), Warszawa-Poznań: Pallottinum.

Pryba, A. (1999). Rodzinie trzeba pomóc - zadania duszpasterskie, *Studia nad Rodziną UKSW*, 1, 129-131.

Przybecki, A. (2001). *Duszpasterstwo w Polsce. Poszukiwanie nowych form obecności*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Przybyłka, A. (2017). Starzenie się ludności w Polsce jako wyzwanie dla systemu ochrony zdrowia, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 307, 181-183.

Przygoda, W. (2009). Rodzina miejscem apostołatu ludzi w podeszłym wieku. W: J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz (red.). *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych* (203-212), Lublin 2009: Wydawnictwo KUL.

Przygoda, W. (2012). *Apostolski wymiar wolontariatu charytatywnego w Polsce. Studium teologicznopastoralne na podstawie badań wolontariuszy z parafialnych zespołów Caritas*, Lublin: Wydawnictwo TNKUL.

Przygoda, W. (2013). Starych duszpasterstwo. W: E. Gigilewicz (red.). *Encyklopedia katolicka*, t. XVIII (868-870), Lublin: Wydawnictwo TNKUL.

- Przygoda, W. (2015). Wyzwania duszpasterskie wobec osób w podeszłym wieku, *Polonia Sacra*, 19 (1), 71–94.
- Pyżlak, G. (2013). *Formacja świeckich pracowników duszpasterstwa rodzin. Studium z duszpasterstwa rodzin w świetle badań doradców życia rodzinnego i absolwentów diecezjalnych studiów rodziny*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Pyżlak, G. (2015). Pracownicy duszpasterstwa rodzin i ich zadania, *Studia nad Rodziną UKSW*, 2, 78-80.
- Raport GUS o sytuacji ludnościowej. „Jest nadal trudna,„. (2019). Pobrano z: <https://tvn24bis.pl/z-kraju,74/liczba-ludnosci-i-trendy-demograficzne-raport-gus,932684.html>. (2019, 12, 16).
- Relatio Synodi Dritte Außerordentliche Generalversammlung der Bischofssynode. (2019). „*Die pastoralen Herausforderungen der Familie im Kontext der Evangelisierung*“. Pobrano z: https://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/dossiers_2014/2014-10-18_Relatio-Synodi-deutsch.pdf. (2019, 12, 20).
- Relatio Synodi. XIV. Ordentliche Generalversammlung der Bischofssynode. (2019). „*Die Berufung und Sendung der Familie in Kirche und Welt von heute*“. Abschlussbericht der Bischofssynode an Papst Franziskus. Pobrano z: https://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/dossiers_2015/Relatio-Abschlussbericht-Synode-2015.pdf. (2019, 12, 20).
- Rada Ministrów. (2020). *Rządowy Program na rzecz Aktywizacji Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020*, *Monitor Polski*, 52. Pobrano z: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20140000052/O/M20140052.pdf> (2020, 7, 29).
- Schockenhoff, E. (2016). Papst Franziskus: Perspektivenwechsel und neue Spielräume, *Neue Caritas*, 7, 24-27.
- Schöppner, K-P. (2018). Familienpolitik: Auch für die Sandwichgeneration?. W: K-H.B. van Lier (red.). *Ohne Familie ist kein Staat zu machen. Zeit zum Umdenken* (35-41), Freiburg im Breisgau: Verlag Herder 2018.
- Skieterska, A. (2019). *Europa się kurczy*. Pobrano z: https://wyborcza.pl/1,75399,5635004,Europa_sie_kurczy.html. (2019, 12, 13).
- Strzelecki, Z. (2004). Zmiany modelu rodziny w Polsce i jego demograficzne uwarunkowania. W: P. Błędowski (red.). *Między transformacją a integracją. Polityka społeczna wobec problemów współczesności* (39-50), Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Szczepaniak-Sienniak, J. (2015). Polityka rodzinna państwa we współczesnej Polsce, *Społeczeństwo i Ekonomia*, 2, 102-109.
- Śmigiel, W. (2014). Rodzina wspólnotą ewangelizowaną i podmiotem ewangelizacji, *Łódzkie Studia Teologiczne*, 23 (3), 53-63.
- Twigg J., Majima Sh. (2014). Consumption and the constitution of age. Expenditure patterns on clothing, hair and cosmetics among post-war ‘baby boomers’, *J Ageing Studies*, 30, 23-32.
- Ulman P., *Polska rodzina w świetle wybranych badań statystycznych*, in: „*Studia Socialia Cracoviensia*” (2014), Nr. 1, S. 161-162.

Urodzenia i dzietność. (2019). Pobrano z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/urodzenia-i-dzietnosc,34,1.html>. (2019, 12, 16).

Więckiewicz, B. (2010). Zmiana wartości dziecka w rodzinie w procesie przemian społeczno-gospodarczych. W: M. E. Ruszel (red.). *Rodzina. Wartości. Przemiana* (15-24), Stalowa Wola-Rzeszów 2010: Fundacja Uniwersytecka w Stalowej Woli.

Wilczyński, K., Szałachowski R. (2015). Współczesne aspekty duszpasterskiego wsparcia rodziny na przykładzie wakacyjnych wczasorekolekcji dla rodzin, *Colloquia Theologica Ottoniana*, 2, 223-238.

Wiszowaty, E. (2016). Starości się nie wybiera. Wiek sędziwy w perspektywie teologiczno-pastoralnej, *Forum Teologiczne*, 17, 25-39.

World Bank Human Development and Private and Financial Sector Development Departments. (2011). *Europe 2020 Poland. Fueling Growth and Competitiveness In Poland Through Employment, Skills and Innovation. Overview*, Washington: World Bank Group.

Wskazania duszpasterskie biskupów polskich dla towarzyszenia rodzinie w świetle Powsynodalnej adhortacji apostołskiej Amoris Laetitia. (2019). Pobrano z: http://www.bobolanum.edu.pl/images/wykladowcy/filipowicz/pracownia/Biskupi_polscy_o_amoris_laetitia.pdf. (2019, 12, 17).

Zaremski, Z. (2013). *Troska Kościoła w Polsce o małżeństwo i rodzinę po Soborze Watykańskim II. Studium teologiczno-pastoralne*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Zych, T., Dobrowolska, K., Szczypiński, O. (red.). (2015). *Jakiej polityki rodzinnej potrzebuje Polska?*, Warszawa: Instytut na Rzecz Kultury Prawnej Ordo iuris.

Żaba, M. (2012). Ludzie starsi w Kościele, *Caritas*, 4, 10-11.

Żołądowski, C. (2012). Starzenie się ludności – Polska na tle Unii Europejskiej. W: Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk o pracy i polityce społecznej (red.). *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje* 17, (29-44), Warszawa: PA